

ӘОЖ 911.2: 574.9 (05)

¹А.М. Сергеева, ²А.Ф. Көшім*¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: asima_gk@mail.ru

Ақтөбе облысы аумағында табиғи нысандар түрлерін ұйымдастыру мәселелері

Мақалада Ақтөбе облысы аумағында өңірлік табиғи парк, табиғат ескерткіші, табиғи нысандар түрлерін ұйымдастыру мәселелері қарастырылған. Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың ғылыми негізделген желісі болып биологиялық түрлілікті сақтаудың аса тиімді және оңтайлы түрлерінің бірі саналатыны, олар тек жекелеген бірегей экожүйелерді, түрлер мен қауымдастықтарды ғана емес, сонымен қатар, тұтастай алғанда мекен ететін табиғи ортаны да сақтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, ландшафт, экологиялық қаңқа, табиғи-қорықтық қор, табиғи ескерткіштер, өңірлік табиғи парк, табиғи қорықша, биологиялық алуантүрлілік.

A.M. Sergeeva, A.G. Koshim

Problems of organization of natural objects in the Aktobe region

In the article discusses the organization of natural parks, monuments and sites in the Aktobe region. One of the most effective and efficient forms of conservation of biological diversity is considered scientifically based network of protected areas, which will not only save some unique landscapes and ecosystems, species and communities, but also the natural environment as a whole.

Key words: specially protected natural areas, landscape, ecological framework, the natural reserve fund, natural monuments, nature park, nature reserve, biodiversity.

А.М. Сергеева, А.Ф. Көшім

Проблемы организации природных объектов на территории Актыбинской области

В статье рассматриваются проблемы организации природных парков, памятников и объектов на территории Актыбинской области. Одной из наиболее рациональных и эффективных форм сохранения биологического разнообразия считается научно обоснованная сеть особо охраняемых природных территорий, которая позволит сохранить не только отдельные уникальные ландшафты или экосистемы, виды и сообщества, но и природную среду обитания в целом.

Ключевые слова: особо охраняемые природные территории, ландшафт, экологический каркас, природно-заповедный фонд, природные памятники, региональный природный парк, природный заказник, биологическое разнообразие.

Кіріспе

Ақтөбе облысы Жайық, Жем, Елек, Ойыл, Сағыз, Ебейті, Торғай, Ырғыз, Қобда және басқа да өзендер аңғарларының интразоналдык ландшафтары, олардың өзіндік өсімдік және жану-

арлар әлемі бар дала, шөлейт және шөл ландшафтарын қамтитын әртүрлі ландшафтарымен сипатталады. Облыс аумағын ауылшаруашылық мақсатта, мұнай-газ және рудалы кен орындарын қарқынды игеру табиғаттың жекелеген табиғат компоненттеріне кері әсер етті. Адам-

дардың табиғат жүйесіне өсіп келе жатқан әсері айтарлықтай үлкен көлемдегі жергілікті табиғи қауымдастықтардың жойылуына, топырақ және өсімдік қабатының бұзылуына, әртүрлі түрлерінің азаюына әкеліп соғады [1].

Негізгі бөлім

Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың (ЕҚТА) ғылыми негізделген желісі болып биологиялық түрлілікті сақтаудың аса тиімді және оңтайлы түрлерінің бірі есептелінеді, олар тек жекелеген бірегей ландшафттарды немесе экожүйелерді, түрлер мен қауымдастықтарды ғана емес, сонымен қатар, тұтастай алғанда мекен ететін табиғи ортаны да сақтауға мүмкіндік береді.

Облыстың табиғи ландшафтарына антропогендік әсердің жоғары деңгейіне байланысты ЕҚТА жүйесін ұйымдастыру өзекті. Облыстың табиғи жағдайларының ерекшелігі және жоғары шаруашылық игеру қазіргі жағдайларына және антропогендік бұзылу дәрежесіне қарамастан түрлі табиғи кешендер мен нысандарды ЕҚТА жүйесіне қосу қажеттігін белгіледі [2].

Ақтөбе облысындағы табиғи әлеуетті пайдаланудың қазіргі жағдайларында өңірдегі экологиялық тепе-теңдікті қолдау және табиғатты пайдалану тәртібін реттеу үшін облыстық деңгейде ерекше қорғалынатын табиғи аумақтарды ұйымдастыру есебінен ЕҚТА желісін құру ұсынылады.

Қазіргі уақытта өзгермеген далалық табиғи ландшафттар іс жүзінде қалмаған далалық аймақта қорғалатын аумақтарды ұйымдастырудың ерекше маңызы бар. Көшетін құстардың жолындағы облыстың транзиттік жағдайын ескере отырып, ЕҚТА желісіне басты орнитологиялық аумақтарды, бағалы, сирек және жойылып бара жатқан жыл құстарының түрлерінің жиналатын, ұялайтын және демалатын жерлерін қосу ұсынылады.

Облыс аумағында өңірлік табиғи парк, табиғат ескерткіші, табиғи қорықша сияқты ЕҚТА түрлерін ұйымдастыру ұсынылады.

Өңірлік табиғи парктердің негізгі қызметіне табиғи кешендерді, бірегей табиғат телімін, мемлекеттік табиғи-қорықтық қор нысандарын, табиғи және тарихи-мәдени мұраларды сақтау; биологиялық алуантүрлілікті сақтаудың ғылыми әдістерін әзірлеу, табиғат шежірелері бағдарламасы бойынша жеке табиғат нысандарына және экологиялық жүйелерге мониторинг жүргізу, бүлінген табиғи кешендерді, мемлекеттік

табиғи-қорықтық қор нысандарын, табиғи және тарихи-мәдени мұраларды қалпына келтіру, экологиялық ағарту, туристік, рекреациялық және шектеулі шаруашылық мақсаттарда табиғат парк аумағын және оның қорғау аймағын пайдалануды реттеу жатады [3].

Облыс аумағындағы Қарғалы су қоймасында өңірлік табиғи парк ұйымдастыру жоспарлануда. Ұсынылған аумақ кішкентай жылғалары мен жыралары, жағажайлары мен көркем сайлары бар өзен маңы ұсақ шоқысын көрсетеді және бұрыннан жергілікті тұрғындар мен Ресейдің шекаралас аудандарынан келген қонақтар үшін сүйікті демалыс орны болып табылады.

Табиғи қорық, ұлттық табиғи парк, табиғи қаумал, өңірлік табиғи парк, табиғи қорықша сияқты ірі табиғи нысандарды қорғаумен қатар экологиялық, ғылыми, мәдени және рекреациялық маңызы бар кішігірім табиғи аумақтарды қорғауға да көңіл бөлу керек. Әдетте, мұндай аумақтар мен нысандар мемлекеттік табиғи ескерткіштер мәртебесін алады.

Қазақстан Республикасының «Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтар туралы» Заңына сәйкес табиғаттың мемлекеттік ескерткіші – экологиялық, ғылыми, мәдени және эстетикалық қатынаста жекеленген құнды, бірегей, орны толмайтын табиғи кешендер, сол сияқты мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілеріне жатқызылған жаратылыс және қолдан жасалынған нысандар кіретін ерекше қорғалынатын табиғи қорық [4].

Қорғалынатын нысанның ерекшелігіне байланысты табиғи ерекшеліктер геологиялық, палеонтологиялық, ландшафтық, ботаникалық және басқа болуы мүмкін. Табиғи ескерткіштер аумағында оның табиғи жағдайы мен сақтауға болатын кез келген әрекетке тыйым салынады [5].

Облыс аумағында тек экологиялық, ғылыми ғана емес, сонымен бірге рекреациялық қызығушылық та тудыратын табиғи нысандар бар екенін атап көрсету керек. Қазіргі кезде мемлекеттік қорықшалар табиғи кешендерді қорғауды және аумақты дәстүрлі шаруашылыққа тұрғындар мен табиғи ландшафттар үшін зиянсыз пайдалануды үйлестіруге мүмкіндік беретіндіктен, ерекше қорғалынатын табиғи аумақтар аса кең таралған түрлері болып табылады.

Мемлекеттік табиғи қорықша – мемлекеттік табиғи қорықтық қордың бір немесе бірнеше нысандарын сақтауға және өсіруге арналған шаруашылық қызметтің тәртібі бар ерекше қорғалынатын табиғи аумақ.

1-кесте – Ақтөбе облысындағы ұсынылатын мемлекеттік табиғи қорықшалар

Атауы	Типі	Қорғау нысандары	Табиғи аймақ
Қобда	Кешенді	Бірегей ландшафтар, орман шоғырлары. Су және су маңы құстары мен аңдарының мекендейтін жерлері. Бұлан, елік, қабан, құндыз, орман сусары, суыр, құр, суда жүзетін су маңы құстары мекендейді. Флора мен фаунаның қызыл кітапқа енген түрлері кездеседі.	Бір қалыпты қуаң дала
Ебейті	Кешенді	Бірегей ландшафтар. Қандыағаштан, қайыңнан, теректен тұратын орман шоғырлары, флора мен фаунаның қызыл кітапқа енген түрлері, бұлан, елік, қабан, құндыз, суда жүзетін және су маңы құстары мекендейді. Республикалық маңыздағы «Серпентиниттік меланж» нысаны бар.	Қуаң дала
Мәртөк	Кешенді	Бірегей ландшафтар, орман шоғырлары таралған. Бұлан, елік, қабан, құндыз, орман сусары, суыр, құр, т.б. аңдар мекендейді. Флора мен фаунаның қызыл кітапқа енген түрлері кездеседі.	Қуаң дала
Озерный	Орнитологиялық	Екі Әйке және Шалқар-Қарашатау телімдерін алып жатыр. Ұшып өтетін және ұялайтын көкқаз, сыбырлақ аққу, кішкентай аққу, ақбас қаз, қызылсирақ балшықшы, бұйра бірқазан, сүкүзғын; қоныстарда қызғылт бірқазан, жалбағай, қызыл жемсаулы қарашақаз және басқалары үшін аса маңызды аймақ. Құстар ұшып өтетін маңызды трансконтинентальдық жолдағы батпақкөл алқаптары. Мұнда республикалық маңыздағы табиғи-қорық қорының жұмыс істеп тұратын нысаны – Әйке көлі орналасқан.	Құрғақ дала
Көкжиде-Құм-жарған	Кешенді	Республикалық маңыздағы нысан Көкжиде құмы, аса таза тұщы су резервуары, Құмжарған құмындағы орман алқабы, флора мен фаунаның қызыл кітапқа енген түрлерінің мекендейтін аймағы. Темір және Жем өзендерінің аңғарларында суда жүзетін және су маңы құстарының ұшып өтетін және ұя салатын жерлері бар.	Шөл дала
Орқаш	Кешенді	Орман және батпақты-су алқаптарымен қатарлас орналасқан құмдардың бірегей табиғи кешені. Елік, бұлан, қабан, суда жүзетін және батпақты-су құстары кездеседі. Құстар қайтқан кезіндегі демалатын орын.	Құрғақ дала
Ойыл	Кешенді	Ландшафтық жазира Барқын құмындағы бірегей қарағай орманы (1896 ж. отырғызылған), илесе өсетін өсімдіктер – терек, үйеңкі, қайың. Ойыл өзеніндегі жайылма орман алқабы, өңір үшін өте сирек кездесетін ірі аққызғылт гүлдері бар тікенекті кеуел өсетін алаптар бар. Борлы Ақшатау тауының таңқаларлық жер бедері. Флора мен фаунаның сирек түрлерінің мекендейтін аумағы.	Құрғақ дала, шөл дала
Мұғал жар	Кешенді	Жусанды дала жазықтарының, қайың терек шоғырлары мен қара қандыағаштар телімдері сақталған құрғақ дала ландшафтары. Флора (мұғалжар тақыршөбі, Комаров жоңышқасы) мен фаунаның (дала қыраны, бүркіт, көк тырна, тарғақ) сирек эндемикалық және қалдық түрлері мекендейтін аумағы.	Құрғақ дала, шөл дала
Кіші Борсық	Кешенді	Құм алаптарының экожүйесі, флора (Комаров жоңышқасы, Боршев қызғалдағы, жапырақты сораң, жүзгін) мен фаунаның (төрт жолақты абжылан; шұбар күзен, сабаншы, ергежейлі боз қосаяқ, қарақұйрық, шағыл мысығы, дала қыраны, безгелдек, жорға дуадақ, қарабауыр бұлдырық және басқалары) қызыл кітапқа енген түрлері кездеседі.	Шөл дала
Үлкен Борсық	Кешенді	Құм алаптарының экожүйесі, флора (Комаров жоңышқасы, Боршев қызғалдағы, жапырақты сораң, жүзгін) мен фаунаның (төрт жолақты абжылан; шұбар күзен, сабаншы, ергежейлі боз қосаяқ, қарақұйрық, шағыл мысығы, дала қыраны, безгелдек, жорға дуадақ, қарабауыр бұлдырық, ақбауыр бұлдырық және басқалары) қызыл кітапқа енген түрлері мекендейді. Қарағай мен сексеуіл отырғызу керек.	Шөл дала
Шыр қалы	Кешенді	Эндемикалық бор флорасы, жер бедерінің экзотикалық түрлері бар тау жұрнақтарының бор үстірті (бүршік тәріздес төрткөл қалдықтары). Қызыл кітапқа енгізілген флораның (бор зығыры, бор маренкасы) және фаунаның (ірі көрсоқыр, дала қыраны, тазқара, дуадақ, ақбас тырна, тарғақ) жойылып бара жатқан және сирек түрлері бар.	Шөл
Сағыз	Кешенді	Табиғи әртүрлілік. Құм алаптары мен өзен аңғарларының экожүйесі, флораның, фаунаның қызыл кітапқа енген түрлерінің мекендейтін аймағы; суда жүзетін және су маңы құстарының қайтып бара жатқанда ұялайтын және демалатын жері.	Шөл дала
Ақтолағай	Кешенді	Жер бедерінің көркем түрлері бар Ақтолағай бор қырқасы. Оңтүстік Ақтолағай геологиялық нысаны. Флора мен фаунаның қызыл кітапқа енген түрлері кездеседі.	Шөл дала

Барлық ұсынылған қорықшалар жергілікті тұрғындардың тіршілік әрекетінің жалғыз көзі болып табылатын дәстүрлі ауылшаруашылық өндірісінің аумақтарында орналасқан. Сондықтан оларды ұйымдастыру жерлерді ауылшаруашылығы айналымынан қайтып алмай, бірақ шаруашылық қызметті жүргізуді қоршаған ортаға зиян келтірмей жүргізе отырып, қорықша тәртібін сақтай отырып жүргізуді ұсынылады [6].

Облыс аумағында жергілікті маңызы бар қорықшалар ұйымдастыру ұсынылады (1-кесте).

Қорықшалар осы (орта) шөлдің қосымша аймағынан басқа барлық табиғи қосымша аймақтарда берілген [7].

Ақтөбе облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтарын орналастыруды әзірлеу кезінде мына қағидалар басшылыққа алынады:

1. Қазақстан Республикасының «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» заңына сәйкес Ақтөбе облысында құрылатын Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА): «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесін – барлық географиялық аймақтардың табиғи кешендеріндегі репрезентативтік өкілеттілікті қамтамасыз ететін түрлі санаттардағы және түрлердегі ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жиынтығы» құруы тиіс. Сондықтан ЕҚТА құрылымының негізгі облыс аумағындағы табиғи ландшафтардың барлық түрлілігі болып табылады.

2. ЕҚТА жоспарланатын желісінде табиғи шарттардың барынша толық географиялық репрезентативтігі.

3. Облыстың ұсынылған ЕҚТА құрылымы осы заманғы аумақты игеруді және облыспен республиканың экономикалық дамуының келешектік жоспарларын ескереді. Облыстың ауылшаруашылығы өндірісіне және пайдалы қазбаларды өндіруге мамандануының нәти-

жесінде табиғи ортаға аумақтық ықпалы ауыр металдармен, мұнай өнімдерімен және ауылшаруашылық ластануымен көрінеді. Облыстың оңтүстік аудандары жер бетіндегі және жер астындағы суғарлардың, гидрогеологиялық және геохимиялық жағдайлары бойынша Арал теңізі бассейніне жататындығынан Арал теңізінің тартылуы нәтижесінде құрғаудың және шөлге айналуының кері салдарларын тартып отыр және экологиялық апат аудандар мәртебесіне ие.

4. Қазіргі уақытта өздерінің шаруашылық мақсаттарына белсенді пайдаланып отырған жергілікті қоғамдар мүдделері мен ЕҚТА құру арасындағы болуы мүмкін қарама-қайшылықты ұсынылатын ЕҚТА ескеру. Бірғыз – Торғай мемлекеттік табиғи резерватын құру тәжірибесі көрсеткендей ЕҚТА құрудан шынайы экономикалық нәтиже көрсе, өз аумақтарының биологиялық түрлілігін қорғауға тұрғындар белсенді қатысушыға айналады. Бұл, бірінші кезекте, облыс немесе республика бюджетінің есебінен жаңа жұмыс орындарының пайда болуы және шаруашылық қызметінің дәстүрлі түрлерімен үйлесімділіктегі жергілікті тұрғындардың игілігінің айтарлықтай жақсаруы.

Қорытынды

Ландшафтардың аймақтық типтері ауылшаруашылығы өндірісінің және облыс тұрғындарының көп бөлігінің өмір сүруінің негізі болып табылады. Аймақтық ландшафтар шегінде облыстың өсімдік және жануарлар әлемінің негізгі генетикалық қоры сақталынады. ЕҚТА әртүрлі түрлеріндегі ландшафтық аймақ типтерін бөлу және қорғау тым болмағанда биологиялық түрліліктің үзінділерін сақтауға және қалпына келтіруге мүмкіндік береді және облыстың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

- 1 Назарчук М.К., Сергеева А.М., Абдулина А.М. Ақтөбе облысының географиясы. – Ақтөбе: «Принт – А», 2012. – 318 б.
- 2 Естественнонаучное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Кобдинский» // Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2008. – 89 с.
- 3 Естественнонаучное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Кокжиде-Кумжарган» // Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2007. – 107 с.
- 4 Естественнонаучное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Оркаш» // Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2008. – 90 с.
- 5 Естественнонаучное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Маргук» // Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2008. – 100 с.

- 6 Естественнонаучное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Эбита» // Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2007. – 85 с.
- 7 Естественнонаучное и технико-экономическое обоснования создания Иргиз-Тургайского государственного природного резервата // Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2005. – 117 с.

References

- 1 Nazarchuk MK, Sergeeva A.M, Abdulyna A.M. Aktobe Aktobe oblysynin geografyasy. «Aktobe –Print», 2012. – 318 b.
- 2 Estestvenno-nauchnoe obosnovanye sozdaniya osobo ohranyaemoy pryrodnoi terrytorii mestnogo znacheniya «Kobdinsky» // poyasnitelnaya sapiska. – Almaty: TOO «Ecoproect», 2008. – 89 s.
- 3 Estestvenno-nauchnoe obosnovanye sozdaniya osobo ohranyaemoy pryrodnoi terrytorii mestnogo znacheniya «Kokzhyde-Kumzhargan» // poyasnitelnaya sapiska. – Almaty: TOO «Ecoproect», 2007. – 107 s.
- 4 Estestvenno-nauchnoe obosnovanye sozdaniya osobo ohranyaemoy pryrodnoi terrytorii mestnogo znacheniya «Orkash» // poyasnitelnaya sapiska. – Almaty: TOO «Ecoproect», 2008. – 90 s.
- 5 Estestvenno-nauchnoe obosnovanye sozdaniya osobo ohranyaemoy pryrodnoi terrytorii mestnogo znacheniya «Martuk» // poyasnitelnaya sapiska. – Almaty: TOO «Ecoproect», 2008. – 100 s.
- 6 Estestvenno-nauchnoe obosnovanye sozdaniya osobo ohranyaemoy pryrodnoi terrytorii mestnogo znacheniya «Ebita» // poyasnitelnaya sapiska. – Almaty: TOO «Ecoproect», 2007. – 88 s.
- 7 Estestvenno-nauchnoe i technico-economicheskoe obosnovanye sosdaniya Irgys-Turgaiskogo gosudarstvennogo pryrodnogo rezervata // poyasnitelnaya sapiska. – Almaty: TOO «Ecoproect». 2005. –117 s.